

TALIJANSKI PISCI O HRVATIMA

do kraja 17. vijeka

MIRKO DEANOVIĆ

Mada smo susjedi od sedmog vijeka, talijanski se stari književnici ne osvrću često na nas s više razloga.¹ Nijesu nas dovoljno poznavali, a nije ih mnogo ni zanimao taj njima tuđi narod na granicama njihova Apeninskog poluotoka, koji se toliko razlikovao od njih. To je za njih bio neki drugi svijet o kome nijesu imali jasne predodžbe. Najbolje su nas još poznavali Mlečani iz političkih i ekonomskih razloga, kako se vidi iz njihovih brojnih dopisa, od kojih je mnoge objavila Jugoslaven-ska akademija (*Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium* od 1868. pa dalje). Više od tih spisa pružali su Talijanima kroničari onoga doba, jer su oni pisali za javnost. Najinteresantniji je među njima u tom pogledu *Chronicon Venetum* (do 1008) najstarijeg kroničara mletačkog Giovannija Diacona (10-11. v.) koji Hrvate promatra kao političke neprijatelje Mlečana.² Malo se osvrće na nas drugi mletački kroničar Andrea Dandolo (14. v.), a još manje ili nikako ostali historičari talijanski u srednjem vijeku.

U talijanskoj književnosti nijesu ostavili vidnih tragova svi oni najraznoličniji, prijateljski i neprijateljski dodiri između susjeda na kopnu i na moru, na kulturnom, ekonomskom i političkom polju. Uzalud bi bilo tražiti tu likove njihovih vjekovnih znanaca iz naših strana, likove naših pomoraca, gusara, galiota, mletačkih vojnika, trgovaca, učenjaka i studenata.

Nejasnost se u pojmovima odrazuje i u zbrci imena kojim oni nazivaju Hrvate. Zvali su nas na različite načine: Croati, Illiri, Schiavi,

¹ Najiscrpnije je o predmetu pisao A. Cronia: *Per la storia della slavistica in Italia*, Zara 1933; »Notizie italiane intorno alla Croazia«, *Italia e Croazia*, Roma 1942, 523—609; *La Croazia vista dagli Italiani*, Roma 1942; *La conoscenza del mondo slavo in Italia*, Bilancio storico-bibliografico di un millennio, Padova 1958. — U ovom članku ne citiram to posljednje Cronijino djelo, jer je ovo prvi dio pregleda talijanskih osvrtu na Hrvate do naših dana, koji sam napisao pred više godina, a nijesam ranije objavio u želji da bude što potpuniji. Kako se ovdje način posmatranja predmeta, a donekle i sama građa ne poklapaju potpuno s onima u navedenoj najnovijoj knjizi A. Cronie, nijesam htio mijenjati svoj rukopis. Samo sam dodao bibliografiju najnovijih publikacija.

² V. izvatke Fr. Račkoga u *Documenta historiae chroaticae periodum antiquum illustrantia*, Zagreb 1877, passim.

Schiavoni, Slavi, Morlacchi, Sciti itd. Najobičniji im je bio naziv Schiavoni koji je, kako je poznato, nastao iz kasnolatinskog *Slavus*, *Sclavus*, bizatinski *Εκλάβος*, *Εκλαρβνός*. Kako u ta dva jezika nema grupe suglasnika *sl-* na početku riječi, ta se skupina u našem imenu *словѣнинъ* pretvorila u *skl-*.³ Osim etničkog dobio je taj naziv i klasno značenje 'rob', jer su među robovima raznih srednjovjekovnih osvajača i trgovaca robljem bili Slaveni najbrojniji, pa su ih identificirali.⁴ Na Apeninskom poluotoku rano se javlja ime *Sclavus* za 'južni Slaven'; tako nas npr. nazivlju u 6. v. Grgur I,⁵ u 8. v. Paulus Diaconus i dr. Ali s kraja 10. v. *sclavus* počinje na jugu poluotoka označivati i 'roba'. U tom je značenju zabilježen u spomeniku iz 1088. g., dok se jamačno ta semantička promjena morala dogoditi već ranije.⁶ A u diplomama sjeverne Italije iz 9. i 10. v. *Sclavus* ima još samo etničko značenje. Tako je dakle ime *schiaivo*, *schiaivone*, jednako kao i *croato*,⁷ a nekoć i *servo* (za *serbo*), dobio i pejorativno značenje; »Schiavi e Servi, nomi che paiono di maledizione ambedue«, kazao je Tommaseo.⁸ Tim su nas imenom obično nazivali i susjedi Mlečani, koji su dio obale svoga grada gdje su pristajali naši brodovi prozvali »Riva degli Schiavoni« (prije 13. v.) i to čak ponašili u »Riva od Skjavunskov« i »Riva od Hrvatov«.⁹ U različitim je krajevima poluotoka ta riječ dobila i druga značenja, npr. *s'ciavoni* 'hrvatske regimente' u mletačkoj vojsci,¹⁰ *s'ciona* 'izmišljotina', *uva schiavona* 'vrsta grožđa', u 17. v. u Mlecima *s'ciavona* 'sablja Hrvata u duždevoj straži', *s'ciavon* 'neka riba',¹¹ *lingua schiavona* 'staroslovenski jezik',¹² u mletačkim dijalektima 'žohar' zove se *s'ciavo*,¹³ u furlanskom *scláf*,^{13a} slično kao što se taj kukac i drugdje naziva često imenima drugih naroda (npr. u nas *švabe* i *rusi*, ruski *prusak*, njemački dijalektalno *Russe* i *Däne* i sl.). Iz iste riječi napravljene su razne izvedenice kao *schiaivina*

³ P. Skok, »Slověninū > Sclavus«, *Mélanges A. Thomas*, Paris 1927, 413 i d.

⁴ A. Solovjev, »Trgovanje bosanskim robljem«, *Glasnik Državnog muzeja u Sarajevu*, N. S., 1, 1946, 141.

⁵ *Monumenta spect. hist. Slav. merid.*, ed. Fr. Rački, VII, Zagreb 1877, 255, 258.

⁶ A. Aebischer, »Les premiers pas du mot sclavus«, *Archivum Romanicum*, 20, Genève 1937, 484—490.

⁷ M. Deanović, »Ime Croato u talijanskom jeziku, *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, 3, 1955, 167—175. — Slične su i semantične pojave naziva *Morlacco* i *Raguseo*. B. Migliorini, »Di alcuni vocaboli derivati dal nome di Ragusa«, *Rešetarov zbornik*, Dubrovnik 1931, 435—439.

⁸ *Canti toscani, corsi, greci, illirici*, 3, Venezia 1841, 6.

⁹ Npr. mletački štampar Bartolo Occhi u knjizi koju je on izdao *Cviet ot kriposti* od Pavla Posilovića, 1712.³

¹⁰ P. Molmenti, *La storia di Venezia nella vita privata*, 2, II, Bergamo 1928⁷, 47, 53, 296; III, 14.

¹¹ »Sorta di pesce che secondo Linneo appartiene ai labri e secondo Lacepede agli olocentri . . . trovasi nei lidi illirici . . . è buono a mangiare«, G. Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*, Venezia 1867³ s. v. schiavon, cortesan da Caorle.

¹² P. Petrocchi, *Novo dizionario della lingua italiana*, Milano 1891, s. v. schiavone.

¹³ G. Patriarchi, *Vocabolario veneziano e padovano*, Padova 1775, G. Boerio, o. c., s. v. schiavo. A. Prati, »Nomi e soprannomi di genti indicanti qualità e mestieri«, *Archivum Romanicum*, 20, 1937, 240—241. Idem, *Vocabolario etimologico italiano*, Milano 1951, s. v. Battisti-Alessio, *Dizionario etimologico italiano*, 5, Firenze 1957, s. v.

^{13a} *Il nouvo Pirona*, Udine 1935, s. v.

'haljina (hrvatskog) hodočasnika' pa 'vrsta tkanine' i 'gunj', a u gradu Lucca 'oštroumlje', zatim u Mlecima *s'ciavoneto* 'neki ženski ogrtač' i *s'ciusar*, u Padovi *s'ciuzzare* 'brbljati',¹⁴ i u izrazima *vender s'ciavine* 'govoriti koješta', *cor contento e s'ciavina in spala* 'sretan je tko je malim zadovoljan'. U Parmi je *sgavon* i u Veroni *gaon* 'vrsta prosa', u Napulju i Abruzzima *pane skjavuniške* 'čufter' (pekmez od masta i brašna, u Dubrovniku *mántala*), na Siciliji *scavu* 'crnomanjasto čeljade'.¹⁵ Još na početku 20. v. u talijanskim dijalektima na našim obalama Jadrana *S'ciavo* nije bio samo sinonim sa 'Croato'; talijanska su gospoda u Juljskoj krajini nazivala prezirivo *šćavima* ne samo naše seljake nego i organiziranu klasu radnika proletera uopće bez obzira na njihovu narodnu pripadnost.¹⁶ Tako je dakle naše ime u ustima tih Talijana ponovo postalo i klasni naziv. U današnjem običnom pozdravu u Italiji *ciao!* 'sluga, servus', koji je mletačkog porijekla (*s'ciavo, s'ciao*) u značenju '(sono vostro) schiavo', ne osjeća se više njegovo postanje od *schiavo*.

Rijetki su talijanski pisci srednjeg vijeka koji nas spominju. Evo nekoliko primjera.

Učeni Dante Alighieri (1265-1321) zna razlikovati Hrvatsku, Rašku i Schiavoniju. U svom spjevu *La Divina Commedia* posvećuje nekoliko stihova prostodušnom hodočasniku iz Hrvatske koga je mogao vidjeti svojim očima u grupi naših ljudi za jubilarne godine 1300. u Rimu. Što više taj najveći predstavnik srednjovjekovne kulture u Italiji u jednom svečanom času poređuje svoje lično duševno raspoloženje sa sličnim raspoloženjem ushićenog hrvatskog vjernika kad ugleda Kristov lik na ubrusu Veronike u Rimu

Qual è colui che forse di Croazia
viene a veder la Veronica nostra
tal era io mirando . . . (*Paradiso*, 31, 103-104).

Te su se Danteove riječi interpretirale na razne načine, ali kako bilo one pokazuju da genijalni pjesnik u jednom od najuzvišenijih trenutaka svoga puta u raj, pred očima Bogorodice i Beatrice, svoj zanos upoređuje sa sličnim zanosom dalekog, patrijarhalnog vjernika Hrvata.¹⁷ — Dante na drugom mjestu spominje Kvarner kao istočnu granicu Italije prema nama («Carnaro ch'Italia chiude e suoi termini bagna», *Inferno*, IX,

¹⁴ A. Prati, »Nomi . . .« cit., 241.

¹⁵ W. Meyer-Lübke, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, Heidelberg, 1935³, 8003 a.

¹⁶ A. Vivante, *Irredentismo adriatico*, Firenze 1912, 151 (II izd. 1945, 187). V. Gayda, *L'Italia d'oltre confine*, Torino 1914, 260: »Lo slavo, sinonimo di contadino . . .«

¹⁷ Za literaturu o predmetu v. M. Deanović, »Dante e i Croati«, *Il Ponte*, XI, 8—9, Firenze 1955, 1424—1430, i *Enciklopedija Jugoslavije*, 2, Zagreb 1956, 666. — O granicama Italije i njenim susjedima jednako piše već i Danteov učitelj Brunetto Latini u *Li livres dou Trésor* (1262—1266; 165): »Là ou Ytalille fenit à la mer de Venise, si est la terre de Istre . . . Après ce est la terre d'Esclavonie«. I Danteov komentator iz 14. v. Benedetto da Imola ponavlja kako Istra graniči sa Schiavonijom (*Inferno*, IX, 113).

113-114) a sjeveroistočne vjetrove zove »venti schiavi« (*Purgatorio*, XXX, 87). U djelu *De vulgari eloquentia* (I, 8) osvrće se i na *Sclavones* koji nastavaju između Dunava i talijanskih zemalja.¹⁸

Nekoliko decenija iza Dantea pripovjedač *Franco Sacchetti* (oko 1334-1400), vanbračni sin fiorentinskog trgovca i majke Dubrovkinje, rođen u Dubrovniku, u pjesmi ispjevanoj negdje na našem primorju daje prezrivo svoje utiske o tom patrijarhalnom slavenskom ambijentu koji se potpuno odvaja od profinjene građanske sredine u Italiji.¹⁹ Sacchetti se vjerojatno tada zbog trgovine našao na ušću Neretve, u trgovištu »forum Narenti«, današnjoj Gabeli kod Metkovića. Taj kraj naziva Schiavonia, kojim su imenom Latini od 13. do 15. v. (Sclavonia, Σκλαβινία) obuhvatali cijelo naše primorje od Istre do Bojane i unutrašnje zemlje do Drave i Dunava.²⁰ U Firenci odgojeni mladić zaboravio je naš jezik i ne može se razgovarati s našim seljakom. U ovoj se satiričkoj kanconi hiperbolički tuži što se mora zadržati u tom ambijentu koji je tako daleko od evropske kulture

stando di lungi in un paese esterno
d'umana conoscenza.
Gente con apparenza
sí brutta veggio che m'han quasi morto,
onde gran doglia in lor paese porto.

Odvratna mu je narodna nošnja tamošnjeg življa, njegove kabanice »di sí brutta schiavina«, njegovi primitivni opanci, zalizana i zasukana kosa, dugi nokti (»portando l'unghia grande come scorza«), odbija ga i njegov neugodan zadah po jarčevini (»gittan lezzo di becco . . . e' m' uccidon con puzzosa forza«). Nikako mu se ne sviđaju ni naše radišne seljanke, koje mu sličje vragovima, nedotjerane, zgrbljene od truda, ružne i crne u licu.

a par col diavol con suo' alti corni,
nere, scontorte, fuor di bello indizio.

I on plače zbog tih muka u čežnji za svojom dotjeranom dragom u Firenci, »ch'è dea« prema tim strašnim likovima. Bez obzira na literarne hiperbole u tim se stihovima odrazio superioran stav pjesnika prema ljudima koji su mu po svojoj civilizaciji tako daleko.

Oko sredine 14. v. Francesco Petrarca (1304-1374) u jednom pismu očituje svoje mišljenje o Dalmatincima, koje je, čini se, dobro poznao tako da ih odvaja od Talijana:

»dalmata celo sic stilo altero assuefactus . . . Unum mare est nobis, sed non unum litus, non unus animus, non unum ingenium, non unus denique seu vivendi seu loquendi mōs.«²¹

¹⁸ *De vulgari eloquentia*, a cura di A. Marigo e P. G. Ricci, Firenze 1957², 50.

¹⁹ *Il libro delle rime*, a cura di A. Chiari, Bari 1936, 11-12, 169, 407-408. M. Deanović, »Fr. Sacchetti u Schiavoniji«, *Grada*, 8, Zagreb 1915, 366 i d. P. Skok, Beleške iz romansko-sprsko-hrvatskih književnih veza«, *Prilozi*, 12, Beograd 1932. G. Praga, *Atti e Memorie della Soc. dalmata di storia patria*, 3-4, Zara 1934, 317-321. E. Li Gotti, *Giornale storico della letteratura ital.*, 116, Torino 1940.

²⁰ M. Bartoli, *Das Dalmatische*, 1, Wien 1906, 129-132.

²¹ M. Deanović, »Jedno Petrarkino pismo«, *Prilozi*, 18, Beograd 1938, 23 i d. Id., »Intorno a una lettera di Fr. Petrarca«, *Archivum Romanicum*, 23, 1939, n. 2-3.

Prema tome učeni Petrarca Dalmatince nije smatrao Talijanima i znao je da oni govore svojim jezikom, srpskohrvatskim ili romanskim dalmatskim.

U trecentu spominje se Schiavonia, zapravo jedan njen dio — Raška, u nezgrapnom viteškom romanu *Fortunatus Siculus ossia L'avventuroso Ciciliano* (iza 1340. g.), koji se pripisuje Bosonu de' Raffaelli (da) Gubbio (Umbria, umro oko 1377).²² Opisane su tu pustolovine nekog sicilijanskog baruna, koji iza Sicilske večernje (1282) kao pristaša Anžuvinaca ide svojevorno u progonstvo. Putuje preko Ankone brodom u Schiavoniju u službu raškog kralja. (»Archai, re di Rascia in Schiavonia«), gdje postaje maršal i uspješno vojuje. Autor je crpao građu iz raznih strana, iz starinskih i suvremenih djela i iz usmene predaje o ratovima »tra gli Ungari e gli Schiavi« (1316-1355). Nakon pobjede baron se vraća zadovoljan u Messinu »con molto tesoro acquistato, bene ottanta miglia di fiorin d'oro«. Ali sve je to izmišljeno i nehistorička su i imena lica i mjesta.

Pošto se s humanizmom i rinašimentom proširio interesni krug Talijana, oni se otad počinju ponešto zanimati i za slavenski svijet, osobito za one Slavene koji su tada imali svoje države, za Ruse, Poljake, Čehe. Ali Hrvati tada nijesu bili u svojoj državi, oni nemaju svoje diplomacije ni vojske, ne igraju neovisnu ulogu i ostaju gotovo nezapaženi u društvu naroda. Za naš kulturni život ne znaju mnogo ni susjedi Talijani, mada su mogli doći u neposredan dodir s mnogim studentima Hrvatima osobito na sveučilištima u Padovi i Bolonji, a i u nekim odgojnim zavodima. Talijani istina poznaju npr. naše humaniste, ali ih ne odvajaju kao Hrvate, jer pišu na latinskom jeziku i svoja djela objavljuju u Italiji. Ima malo iznimaka kao što je Ivan Česmički (Janus Pannonius, 1434-1472), za koga njegov lični znanac iz Firence, »re delli librari del mondo«, Vespasiano da Bisticci (1421-1498) kaže da je »di nazione schiavo« (*Vite d'uomini illustri del secolo XV*). Isto je tako bilo i s našim kasnijim latinistima, koje Talijani ubrajaju među svoje pisce.²³ A toliko su važnosti davali nekim djelima naših povjesničara da je rimska Congregazione dell'Indice stavila na *Index librorum prohibitorum* dvije knjige: *Commentaria de temporibus suis* od Ludovika Crijevića Tuberna i *Il Regno de gli Slavi* od Mavra Orbina (jedine dvije knjige dubrovačkih pisaca na tom *Indexu*). A baš su u tom Orbinovu djelu, štampanom u Pesaru 1601, Talijani imali u jednoj knjizi prvu povijest južnih i ostalih Slavena koja je pisana na njihovu jeziku i s privlačivim fantastičnim koncepcijama.

Znameniti humanist i diplomat Lodovico Beccadelli (Bolonja, 1501-1572), koji je kao nadbiskup proživio u Dubrovniku pet go-

²² Konzultirao sam prvo izdanje, Firenze 1832, — V. G. Mazzatinti, »Bosone da Gubbio«, *Studi di filologia romanza*, 1, Roma 1885, 277 i d. K. Jireček, *Istoriya Srba*, 3, Beograd 1923, 133—135. L. Di Francia, *Novellistica*, 1, Milano 1924, 194—202. G. Raffaelli, »Bosone da G.«, *Giornale Dantesco*, 1928, 28—248.

²³ V. npr. G. Natali, *Il Settecento*, 1—2, Milano 1955⁴. Čak i G. Garducci 1895. piše: »Boscovich, Cunich, Zamagna allora non affettavano d'esser croati«, u prilogu »Del Risorgimento ital.«, *Prose*, Bologna 1905, 1276.

dina, svojim je brojnim vezama i dopisivanjem s uglednim ličnostima mnogo pridonio poznavanju Dubrovčana u Italiji. Interesantni su i raznolični utisci koje on iznosi u svojim pismima i stihovima:

»A me par esser venuto al mondo novo, tanta diversità ci trovo all' altro, ove sono vissuto. La lingua e costumi sono anco diversi delli nostri, e mi pare generalmente che le genti non siano di cattiva natura... Quando fui in Francia vissi alla francese, ora in questa età e grado mi trasformo più che posso in Schiavone... Questo è un paese da Schiavoni cioè da robusti e non da par nostri deboli... Ho trovato una città molto civile e nobile. Non voglio tacervi che il maggior dispiacere ch'abbia qui è per la lingua del popolo che non intendo; i gentiluomini parlano italiano, ma gli altri schiavo«.

U dodiru sa širim slojevima mora se stoga služiti tumačem. I u crkvi služe za narodnim jezikom, osim u talijanskim propovijedima u samoj katedrali za vlastelu, premda ni same vladike ne govore talijanski. I on Jadran zove »mare di Schiavonia«. Za vrijeme boravka u Dubrovniku, uz ostalo, napisao je i *Notizie storiche delle città di Ragusa e Spalato*, koje su ostale u rukopisu neizdane. U dopisivanju je i u obliku soneta također s Michelangelom Buonarrotijem, koji ga slučajno nije posjetio u Dubrovniku kako je namjeravao. Beccadelli se tako saživio s kulturnim životom u Dubrovniku da mu je bilo teško ostaviti taj ambijenat, kako kaže u jednoj latinskoj odi (*Carmen VII*) i u sonetu koji završava riječima

... con ardente core
Ragusa abbraccio, mia diletta sposa,
specchio d' Illiria e suo pregio maggiore:
Pregando che per lei pace gioiosa
piova il ciel largo sempre e che l'onore
suo l'ali spieghi ove 'l sol alza e posa.²⁴

Od talijanskih historika i kroničara toga doba malo nam koji posvećuje nešto pažnje. Samo se neki, ponajviše Mlečani, osvrću na naše primorske krajeve koji su bili u vezama s njihovom republikom, kao Fosco Palladio, Marcantonio Cocci Sabellico, Bernardo Giustiniani i dr. Ali nijedan nije zahvatio povijest cijelog naroda. Ciriaco d' Ancona (1391-1455), preteča moderne epigrafike, bio je u svojoj mladosti u Dalmaciji i napisao je opsežan putopis, *Commentarii*, ali ga je požar 1514. uništio. Fiorentinac Pier-Francesco Giambullari (1495-1555) u svojoj *Historia dell' Europa* (1546, lib. II, cap. 7) malo što kaže o našim krajevima između 887. i 947. g. Nešto je bolje obaviješten o nama preko agenata rimske kongregacije De propaganda fide Pijemontez Giovanni Botero (1540-1617) koji je i sam bio u službi te ustanove; u svojim *Relazioni universali* (I izdanje 1591-1593, objavljene zatim mnogo puta i u prijevodima) daje i neka obilježja južnih Slavena. U prvoj knjizi, koja je izašla deset godina prije Orbinova *Regno de gli Slavi*, Botero ovako piše o Schiavoniji:

»Le bestie vi sono picciole, ma gli uomini e le donne grandi e di molta fatica. La loro lingua si parla dal mare Adriatico sino all'Oceano Settentrionale, da' Boemi,

²⁴ V. J. Torbarina, *Italian Influence on the Poets of the Ragusan Republic*, London 1931, 41—54. Id., »Fragmenti iz neizdanih pisama L. Beccadellija«, *Dubrovnik*, 1 1929, 320—340. Id., »Jedan dubrovački arhiepiskop«, *Nova Evropa* 21, Zagreb 1930, 180—192.

Bosnesi e loro vicini, da' Poloni, Lituani, Prutoni, Bassi, Bulgari. Le terre principali sono Zara, una delle miglior fortezze ch'abbino i Veneziani... Sebenico e Spalatro città povere e mal abitate per le scorrerie de' Turchi... La miglior città di tutte è Ragugia, che si mantiene in libertà con pagare al Turco 14 mila zacchini... I Ragugei e i popoli vicini si lasciano crescere i capelli della metà della testa in giù; del resto vanno tutti rasi... Le donne non portano i capelli molto lunghi e li fanno artificiosamente negri; le zitelle si maritano di 25 e più anni, onde procede la grandezza e la robustezza della prole. Gli Schiavoni vagliono assai nelle cose marittime, e non è gente migliore per il remo« (88-89).

Mada ih ne spominje imenom, Botero tu misli jamačno na naše izrabljene galiote. Za Istrane istiće kako ih Mleci iskorišćavaju:

»Gli abitanti non sono né di vita, né d'animo molto grande, e li rende anche poveri in gran parte la vicinanza di Venezia, la quale per uso proprio per molta quantità di abitatori tira a sé tutti i frutti circonvicini« (47).

U poglavlju o Albaniji kaže da odatle potječu

»gli Uscocchi e i Morlacchi, villani avvezzi a rubare... veloci e indomiti nelle fatiche e ne' travagli e disagi, spediti e pronti ad ogni fazione militare. Vanno coi piedi quasi nudi e a guisa di caprioli corrono per le balze e per l'esprezza de' monti con sicurezza incredibile. Usano di lontano saette e frombe, e d'appresso partegiane ('koplje') e certe accette piccole con due punte« (90).

Tako piše Botero oko dva vijeka prije Fortisa. Interesantno je da su to djelo poznavali i u nas; jedan se njegov primjerak sačuvalo u staroj biblioteci Zrinskih.

U golemim dnevnicima, *I Diarii*, od 1496. do 1533., mletačkog kroničara Marina Sanuda mladeg (1466-1536) ima mnogo spomenika i vijesti u vezi sa životom u našim primorskim gradovima i o borbama protiv Turaka, ali su oni ostali neobjavljeni sve do kraja 19. v.²⁵ A i Splitsanin Vincenzo Solitro objavio je 1841. u Mlecima mnoge još neizdane starinske spise Talijana u svojoj knjizi *Documenti storici sulla P Iстриa e la Dalmazia, raccolti e annotati*, među kojima su i *Relazione sulla Dalmazia iz 1575*. g. od Mlečanina Antonija Giustiniana (str. 75-130) s opisima 16 gradova na Jadranu (osim Dubrovnika) i anonimni *Diario dell' anno 1571* (str. 131-174). Solitro je to učinio jer mu je žao, kako kaže, da »noi men d' altre genti assai troviamo ne' libri noi stessi« (str. 75).

Neka se historijska djela odnose na samu dubrovačku republiku, npr. *Historia Ragusii* od Giovannija di Conversino da Ravenna (1343-1408), pa *Situs aedificiorum... civitatis Ragusii* (1440) od Filippa de Diversi de Quartigiani (Lucca) i *La Storia di Raugia* (Lucca 1595 i Dubrovnik 1903) od Toskanca Serafina Razzi (1531-1611). Samo je jednoj periodi borbe naših uskoka posvećena *Historia degli Uscocchi* (1599-1602, Venezia 1602) koju je započeo Mlečanin Minuccio Minucci, zadarski nadbiskup, a završio je (do 1616) poznati historik Tridentinskog sabora također Mlečanin Paolo Sarpi (*Aggiunte all'Historia degli Uscocchi*... i

²⁵ Izdani u Mlecima od 1879. do 1902. u 58 svezaka. V. Fr. Rački, »Izvori za jugoslav. poviest iz dnevnika M. Sanuda ml.«, *Starine*, 15, 16, 24, 25, Zagreb 1883-1892.

Supplemento . . ., Venezia (1676). Sarpi po vlastitom priznanju ne piše to djelo kao povjesničar:

»... scrivendo io non per la posterità, ma principalmente per notizia di quei, che al presente desidereranno minuta cognizione anche per altri rispetti... ho giudicato di dover trapassare i termini dello storico e piuttosto allargarmi a far l'uffizio di chi informa in controversia giudiziale« (11).

On piše dakle kao »consulatore del Senato« za informaciju vodećih krugova, zagovarajući kao i u drugim svojim spisima pravo Mletaka na naše obale, pa je uskoke prikazao pristrano i u najcrnijem svjetlu. To je djelo privuklo toliku pažnju, da je za vrijeme osobitog zanimanja za daleki strani svijet u 18. v. izašlo i u francuskom prijevodu (inspirirao je *L'Uscoque* George Sandove) a zatim u periodi romantizma u dva talijanska izdanja (Milano 1831, Fiume 1871). Tako se dakle i na osnovu toga djela stvarao lik buntovnih čuvara naših jadranskih obala.

I u staroj putopisnoj književnosti talijanskoj samo se uzgred i kojekako govori o nama. Još u srednjem vijeku preko našeg teritorija prolaze i talijanski trgovci, diplomati, hodočasnici i drugi putnici za Carigrad i Svetu zemlju, ali u površnim putopisima koje su neki od njih ostavili nema za naše pitanje mnogo što bi bilo zanimljivo, a usto ti su sastavi većinom ostali neobjavljeni, neki sve do danas.²⁶ Počevši od rinašimenta ti su putni dnevnici sve brojniji, a osobito ih je mnogo u 18. v. zbog zanosa za egzotičnošću. U cinquecentu je najstariji i najpoznatiji putopis Mlečanina *Benedetta Rambertija*, pratioca mletačkog poslanika, *Libri tre delle cose de' Turchi*, gdje opisuje krajeve koje je vidio 1530. g. na putu od Mletaka do Carigrada. S tim privlačivim naslovom Rambertijeva je knjiga brzo postala popularna u više lijepih izdanja znamenite štamparije Alda Manuzija (1539, 1541, 1545 i dalje). Evo kako su tu prikazani npr. Dubrovčani:

»Ragusi è città molto nobile e antica... Le donne non sono molto belle e vestono male, cioè abiti nelli quali compareno male. Portano in capo una cosa lunga di panno di lino e se son nobili di seta bianca in forma di piramide, e vanno con le calze calate fino alli schinchi. Rare fiato escono di casa, ma stano volentieri alle finestre. Le donne non si vedono. Usano quasi tutte la lingua schiava, ma gli uomini e questa e la italiana. Nella città vi sono fontane assai di acque soavissime... E discosto dalla città circa uno miglio uno loco detto Gravosa continente, il quale per spazio di uno miglio è casato di fabbriche molto belle e gentili con giardini pieni di arangi dolci, lomoni, cedri e fruttari di varie sorti con fontane benissimo lavorate, che menano con acquedutti. Lo chiamano Gravosa quasi Glareosa, perchè è loco pieno di giara sopra al mare... Gli Ragusei universalmente sono ricchi e avari, come il più delli mercanti. Comprano tutti il vino a minuto e legne secondo certi ordini loro. Gli amici e gli parenti raro o mai mangiano insieme. Attendono solamente a far denari contanti. Sono superbissimi di modo che non credono che altro sapere o nobiltà sia al mondo che la loro, nè ciò dico di tutti: perch' io ne ho conosciuti de umani e gentili assai. Ma meritano invero grandissima laude, che essendo posti in uno sito aspro e stretto sopra modo, si abbiano aperta la via di ogni commoditate con la sola virtù e industria loro si può dire al dispetto di natura. Vivono a repubblica... hanno il consiglio picciolo, il consiglio di Pregadi... e il gran consiglio... Sono tributarij al signor Turco... La città non è molto forte« (4r-5v).

²⁶ P. Matković, »Putovanja po balkanskom poluotoku za srednjega vieka«, *Rad 42*, Zagreb 1878, 166—176.

Iz Dubrovnika Ramberti nastavlja na konju put preko Srbije i Bugarske do Carigrada i doživljuje sasvim drukčije, ne baš ugodne utiske na egzotičnom Balkanu:

»Gionti che fussemo qui (Pera), ne parve esser usciti dell' inferno, perciò che tutto il paese che si cavalca da Ragusi sino a poche giornate di Costantinopoli è per la maggior parte incolto, orrido non di natura, ma per negligenza delli abitatori; pieno di boschi orrendi, pieno di sassi pericolosissimi, malissimo sicuro da malandrini, tristissimo e miserrimo da alloggiare, di modo che è bella cosa l' esservi stato, ma ben strana e difficile l'andarvi« (11r).

Ti sudovi očevica više ili manje odgovaraju tadašnjem općem mišljenju. Ramberti naše primorce smatra Evropejcima, dok su mu stanovnici zaleđa orijentalci, isto kao i Turci.

Nakon Rambertija pišu u tom vijeku i drugi isto tako površno o nama u svojim putopisima do Carigrada.²⁷ Neki su i objavili svoje dnevničke. Mada očevici, oni se često ponavljaju i prenose čak i pojediniosti jedan iz drugoga (na pr. o Dubrovniku pišu stereotipno G. B. Giustinian 1553, neki anonim 1559, G. Rosaccio 1574, G. Soranzo 1575 i dr.).²⁸ Interesantno je npr. što je o jeziku zabilježio Soranzo, koji je triput prošao naše krajeve; u Puli, kaže, da je čuo govoriti »la schiavona lingua«, da Dubrovčani među sobom govore »la lingua schiava«, a kada govore talijanski, kvare ga mnogim dijalekatskim elementima, toskanskim, mletačkim, lombardijskim i puljiškim.²⁹ Ta se Soranzova opažanja iz 1575. g. jamačno ne mogu odnositi na srednjovjekovni dalmatski govor dubrovačkih Romana, jer je on izumro vijek ranije. — Ti su putopisi bili tada ne samo zabavno već i poučno štivo, kojim su se koristili i mnogi ljudi od pera i izvan Italije.³⁰

Našli su gdjekad odjeka kod pjesnika poneki historijski događaji, u kojima su sudjelovali i naši zemljaci. Autor spjeva *Orlando Innamorato* Matteo Maria Boiardo (Ferrara, 1441-1494) u jednoj od svojih političkih ekloga, *Pastorali I*, pjevajući o suvremenom ratu 1482. g. između Ferrare i Mletaka, spominje, kako je vidio na Padu boriti se u mletačkoj vojsci »Dalmati e Sclavi«. I može mu se vjerovati, jer je tako i bilo. Mleci su naime iza pada Carigrada 1453. g. organizirali posebnu jedinicu lake konjice *stradioti* (sred. grč. Πρυτανιώται 'vojnici') u Moreji, Albaniji i Dalmaciji protiv upadanja sličnih turskih četa t. zv. *aqindži* 'pljačkaši, hajduci'.³¹ Te su svoje *stradiote* Mlečani upotrebili i u Italiji prvi put baš u tom ratu s Ferrarom.³² Boiardo je dakle među njima mogao sresti i naše ljude. I Machiavelli piše o tom ratovanju (*Istorie Fiorentine*, 1525, lib. VIII, 25), ali ne spominje te čete kao ovaj pjesnik,

²⁷ Id., »Putovanja . . . 16. v.«, Rad 56, 61, 62, 124, 1878—1895. Id., *Starine* 10 i 22, 1878, 1890.

²⁸ Ibid. i *Commissiones et relationes venetae*, ed. S. Ljubić, II, Zagreb 1877, 190 i d.

²⁹ Id., Rad 124, 1895, 11—54.

³⁰ M. Deanović, *Anciens contacts entre la France et Raguse*, Zagreb 1950, 147—148.

³¹ A. Olesnicki, »Turski ljetopis o bojevima Turaka sa Hrvatima«, Rad 245, Zagreb 1933, 210 i d.

³² M. Praga, »L'organizzazione militare della Dalmazia nel Quattrocento«, *Archivio storico per la Dalmazia* 20, Roma 1936, 466.

koji je kao pristaša Ferrare, to učinio jamačno stoga, što je htio usput prigovoriti Mlečićima, kako se oni za svoja osvajanja koriste tuđom snagom. Boiaro je Romanjolak i ne piše čisto toskanski pa je u klasičnoj eklozi upotrebio latinski oblik *Sclavi*, koje, čini se, ne izjednačuje s Dalmatincima, kada ih spominje posebno.

Možemo zamisliti, kakva je albansko-grčko-slavensko-talijanska babilonija jezika morala biti u toj konjici *stradiota*, koji su se i drugdje na Apeninu borili za svoje gospodare. Ta je njihova jezična mješavina jamačno bila nalik na onu *lingua franca* koja se govorila na svim obalama Sredozemlja. Talijanima je pri tom bilo teško raspoznati predstavnike tih narodnosti obučene u jednake odore.

Nema pouzdanih podataka o prvim Talijanima koji su u Italiji naučili naš jezik. Nema npr. dokaza da je tačno ono što kažu stari biografi, kako je baš u to doba naučila u Rimu srpskohrvatski obrazovana Fulvia, koju je zavolio dubrovački pjesnik Ilija Lamprica Crijević (Lampridius Cervinus, 1463-1520) u akademiji njena oca Pomponija Leta.³³ Osim tog Dubrovčanina živjelo je tada u Rimu više naših učenih ljudi, pa je Fulvia doista mogla upoznati i njihov jezik. Zna se da su tek idućeg vijeka, u doba protureformacije, neki talijanski misionari u našim stranama naučili i narodni jezik. A i drugi Talijani koji su boravili u nas naučili bi i narodni jezik. Čini se da su tako neki apotekar V. Zambon iz Bergama i mletački oficir Angelo Giustinian, živeći u Šibeniku, mogli ispjevati onih nekoliko srpskohrvatskih stihova u čast Jurja Barakovića (*Vila Slovinke*, Mleci 1614).³⁴ I dva su se vojvode Medici u Firenci zanimali za studij našeg jezika. Isusovac Đuro Bašić (1695-1765) tvrdi da je njegov drug u redu Marin Gundulić za svog boravka u Firenci (1634-1637) bio Ferdinandu II. »in lingua illyrica praeceptor«.³⁵ A njegov sin Cosimo III, koji je na svom dvoru imao našeg bizantologa Anselma Bandura, slijedio je u tom pola vijeka kasnije očev primjer. On je naime oko 1680. g. držao na dvoru i nekog Flamanca, koji je bio naučio »la lingua illirica« i koji ga je u njoj poučavao; tako se vojvoda zainteresirao za stvar da je zamolio Stijepa Gradića, bibliotekara vatikanske biblioteke, neka mu pošalje naš rječnik i prijevod djela Tome Kempisa. To je Gradić odmah i učinio dodavši pošiljci još i svoje izdanje *Kristijade* (1670) Džona Palmotića.³⁶ Tako smo ujedno dobili prvu pouzdanu vijest da je jedan talijanski intelektualac svjetovnjak u srednjoj Italiji posjedovao osamdesetih godina 17. v. tri naše knjige, koje su morale biti ove: *Blago jezika slovinškoga* (Ancona 1649-1651) od J. Mikalje, prijevod Kempisova *Nasljedovanja od B. Kašića* (jedno između rimskih izdanja 1641, 1645, 1654, 1660³⁷ ili, a to je ma-

³³ Fr. Rački, »Iz djela E. L. Crijevića«, *Starine* 4, Zagreb 1872, 158—160.

³⁴ P. Kolendić, *Glas naroda*, 1, Šibenik 1919, br. 5.

³⁵ *Elogia Iesuitarum Ragusinorum* (oko 1755), izd. Dragoljub Pavlović, Zagreb 1933, 128, 134.

³⁶ J. Dayre, »Études slaves à Florence au 17e siècle«, *Rešetarov zbornik*, Dubrovnik 1931, 469—471.

³⁷ Marijan Stojković, »B. Kašić«, *Rad* 220, 1919, 249—250.

nje vjerojatno, od Splićanina A. Georgicea, Beč (1629) i Palmotićevu *Kristijadu*, prijevod u stihovima latinskog spjeva *Christias* Marca Vide. Eto tako su dva pobožna djela, dva prijevoda, predstavljala našu književnost na dvoru Medicija onoga doba.

Bilo je i nekih ličnih dodira između talijanskih i naših književnika koji su ne malo pridonijeli stvaranju mišljenja o nama u raznim krajevima na Apeninskom otoku. Značenje tih pojedinačnih odnosa osvjetljaju osobito uzajamne posvete djela i sačuvana privatna pisma. Evo samo nekoliko primjera. Stotinu godina nakon spomenutog Petrarkina pisma najbolji pjesnik Quattrocenta, humanist Angelo Poliziano (1454-1494), piše svome prijatelju Ivanu Gučetiću, pošto je pročitao njegove pjesme ističući svoje divljenje, kako on, poslovan čovjek »ilirskog«
porijekla stvara savršene latinske stihove:

»perlegi libros carminum tuorum... Hi me scilicet cum... admiratione effecerunt... Quis non attonitus audiat hominem ab Illyrio mercimoniis, ut inquit Plautus, emundis vendundisque occupatum... tantos in omni poeticae fecisse progressus, ut non solum cum suae aetatis hominibus, sed cum ipsa plane antiquitate conferri possit.«³⁸

I u cinquecentu zna se za talijanska poznanstva npr. Saba Bobaljevića, Dominka Ranjine i Dominka Zlatarića. Famosni se Pietro Aretino (1492-1556) upoznao s članovima tadašnje dubrovačke »kolonije«
u Mlecima i dopisivao se s njima;³⁹ među njegovim su dopisnicima i dva brata naših komediografa Nalješkovića i Držića, koji su čitali Aretinove komedije. Hvale tog đavolskog pera u privatnim pismima neće biti potpuno iskrene, ali su ipak karakteristične, jer je on sam objavio ta pisma u svojoj korespondenciji (Pariz 1609, u šest knjiga).

Ali među brojnim Hrvatima, koji su se još od srednjeg vijeka kretali po svoj Italiji, nijesu bili samo spomenuti intelektualci i aristokrati. Bilo ih je mnogo koji su pripadali drugom društvenom sloju, koji nijesu bili školovani i nijesu znali ni jezik ni običaje te zemlje, kao npr. naši galioti, vojnici, manualni radnici, sluge i dvorjanici, trgovci i pomorci. A bilo je još uvijek i u novom vijeku robova i ropkinja iz naših krajeva, koje su talijanski trgovci prodavali u domovini.⁴⁰ Vidjet ćemo dalje, da se i u sredini 16. v., u jednoj komediji Ludovica Dolce, spominju Turkinjice, koje Talijani kupuju u Dubrovniku. Način govora i ophođenja tih naših ljudi toliko se odvajao od talijanskog, da je u toku vremena u ta-mošnjem ambijentu došlo do posebnog naziva tog načina općenja naših zemljaka, *lo schiavonesco*, koji je šaljivim piscima mogao poslužiti kao komičan motiv. Ta je figura bila naročito zgodna za tzv. makaronske sastavke u hibridnoj jezičnoj mješavini, kakve su se baš tada sviđale.

Dok Angelo Poliziano uznosi spomenutog humanistu Gučetića, on zna također i za druge naše zemljake koji ne znaju ni latinski ni talijan-

³⁸ P. Kolendić, *Biografija djela I. Đurđevića*, Beograd 1935, 105.

³⁹ J. Torbarina, »Aretinova pisma Dubrovčanima«
Obzor 31. 1. 1941.

⁴⁰ Npr. u popisu roblja u Firenci 1366. bilo je 7 Ruskinja, 3 Bosanke, 3 Hrvatice i jedna Srpkinja. A. Solovjev, a. c., 143. G. Praga, a. c., 319.

ski jezik. U svoju je pastirsku dramu *La favola di Orfeo* (1480) zbog komike unio »un pastore schiavone«, koji izazivlje smijeh svojim načinom govora u dijalogu s tračkim pastirom Mopsom i Aristeom

State tenta, brigata. Bono argurio:
Che di cievol in terra vien Mercurio
(15-16, samo u nekim izdanjima).

Isidoro Del Lungo drži da pjesnik time aludira na govor dvorjanika porijeklom iz naših strana koje je slično čuo govoriti negdje u Mantovi ili u Firenci.⁴¹ Možda je Poliziano naprosto iz glave karikirao govor egzotičnog pastira nevješta talijanskom jeziku, onako kao što su radili i autori tadašnjih pokladnih pjesama, *canti carnascialeschi*, u kojima slično govore i *todeschi* i *lanzi* (njemački najamnici *Landsknechte*).

Ovdje se može spomenuti još jedan Toskanac Polizianov suvremenik. Satirik Il Pistoia (Antonio Cammelli, 1436-1502), sljedbenik razuzdanog pjesnika fiorentinskog Il Burchiello, u jednom sonetu obraća se nekom kuharu koji traži namještenje i, uz ostalo, služeći se našim prostim riječima, kaže mu da je on kakva Hrvatica, glavni bi mu kuhar dao lijepo mjesto u kuhinji pošto bi je obljudio

Se tu fussi un de quei che fan minestra
saresti favorito in qualche loco;
o, alle volte, dal guattero un poco
lavato e posto al sol d'una finestra;
di poi riposto al fin 'n una canestra,
o sopra una pignatta appresso al foco.
O se tu fussi *schiava*, almanco il coco
ti diria: »caco« stai, madonna »sestra«?
Tu rispondresti: »Dobra«, »gospodina«.
Lui col »cocot« in »pisdà« a far »giebati«,
ti faria conduttier della cucina.
Ma tu se' pur fra' pochi numerati
dei pazienti in molta disciplina,
nella gran compagnia degli scacciati.
Molti sono i vocati,
ma pochi son gli eletti a far passaggio,
maccaronazzo mio senza formaggio.⁴²

Postoia je, živeći uvijek u sjevernoj Italiji, čuo negdje te naše riječi i zapamtio ih, kao što se obično pamte baš vulgarne riječi stranih jezika. Nasmijani pučki pjesnik *della poesia burlesca* ne bira ni inače izraze, ali je ovdje prešao mjeru i promašio u satiri.

Sličan je tom Pistojinu makaronski sonet nekog Mlečanina, Antonio Salvazo, koji je 1512. g. uz ostale napisao i ovaj u pučkom obliku dijaloga između jednog Hrvata i nosača iz Bergama:

⁴¹ *Florentia*, Firenze 1897, 314—318. Neki je dopisnik I. Del Lunga iz Dalmacije doveo, bez osnova, taj način govora u vezu s govorom dalmatinskih mornara. Ibid., 354.

⁴² *I sonetti del Pistoja*, a cura di R. Reiner, Torino 1888, 78. I. Milčetić, »Manji prilozii«, *Grada* 7, 1912, 312—314.

- A Liza fusina a - ccaso mi retrouai:
 echo abrazarsi un *schiauo* e un fachino,
 basarse insieme con dolce destino,
 de bever infra lhor parlono assai.
- Chacho sto i brati netaustu mai
 ochios piti maluazia gospodina
 poidi ovamo sta dobro i maitino
 duze chacho millazo si de mai.
- O de! que sarà quest ho compagno?
 a-m no t' intendi, andigi, s-ti uo uegni
 chen uo pagà un grosa de maluaxia.
- Bogme brati duze odde mi lagnoo
 vorem mi bif. — Dobro. — Intro san Luxia.
- lipar uina houtrasi. — No me tegni
 la ma che-t fo pur segni
 da bif, s-tu uo uegni miegi qua deter
 ch' i to zanzum mi fa schopissa el veter.⁴³

To je šaljiv opis susreta dvaju radnika koji se grle i ljube te pijuci zajedno hoće da se razgovaraju i, mada svaki zna samo svoj jezik, oni su se ipak nekako razumjeli uz čašicu. Interesantna je ta sličica o drugarskom odnosu između talijanskog i našeg radnika.

Pučki su pjesnici-pjevači, *cantambanchi*, *buffoni*, osobito u mletačkoj oblasti 16. v. napravili i naročit groteskan *tipo schiavonesco* koji se nezgrapno vlada i govori smiješnim, ispremiješanim jezikom. Tako je znameniti mletački lakrdijaš Zuan Polo de' Liompar di 1533. g. objavio dva spjeva, dvije parodije viteških romana u makaronskom jeziku u oktavama, *Liberò del Rado stizuxo*, *nipote d'Orlando paladino* i *Liberò de le vendete che fese i fioli de Rado stizoxo* a i svoju »oporku« *Testamento di Zuan Polo alla schiavonesca* također u stihovima.⁴⁴ Autor se pravi da je Dubrovčanin Ivan Pavlović (Paulavichio di Raguxi), sin Ivana Zdravića (Sdrouichio), i ismjejava način kako govore talijanski čak i naši studenti u Padovi, među koje on ubraja i sebe

perche del fiorentin xe mio parlanza,
 che la san stado per medigar rugnia,
 e anco in la Padua ia san studiado,
 e un con l'altro parlo misculado.⁴⁵

Tako se, nastavlja on, zaljubio u studij Dantea i Petrarke da se nikad ne bi reklo da je Schiavone (»che par de le schiavuni mai non sia«); a naprotiv govori tim nemogućim jezikom. Dubrovčanin je i sam protagonist u tim djelima, junačina Rado sa svojim herojskim podvizima.

⁴³ *Le lettere di A. Calmo*, a cura di V. Rossi, Torino 1888, LXVI. — Tekst nije dovoljno razumljiv i zbog same grafije, koja je također karikirana.

⁴⁴ *Le lettere* . . . cit., LXV—LXVI. M. Bartoli, o. c., I, 83—84, II, 363—366. A. Vidossi, »La cantata del Rado stizzoso«, *Primato*, II, Roma 1941, n. 15. Id., *Lares*, 26, f. III—IV, Firenze, 1960.

⁴⁵ . . . jer ja govorim kao Fiorentinac, jer sam onamo bio da liječim svrab, a učio sam također u Padovi, pa miješam govore. — Autor upotrebljava pomoćni glagol *san*, čakavski oblik za *sam*, mjesto mletačkog *son* (*stado*), *go* (*studiado*). Piše *rugnia za rogna*.

Autor mu je dao atribut »prgav, gnjevljiv, naprasit« (*stizzoso*) prema Ariostovu *Orlando Furioso* i učinio ga, zajedno s djecom, unukom besmrtnog viteza Rolanda. Iz te se jedinstvene karikature poslavenjenog roda franačkog junaka vidi kako su tadašnji Mlečići osjećali da su Dubrovčani Schiavoni i kako se stoga ismijavaju njihovu drukčijem mentalitetu, običajima i govoru. Makar i u obliku satire, tu se hvali naš junački karakter. Što više, Radova je žena prikazana kao kćerka *del pischopo Turpin* (biskupa, tobožnjeg tajnika i kroničara Karla Velikoga) i rođakinja Orlandova.

U drugom spjevu *de le vendete* ima i »lamento di Margherita per la morte di Rado« u kojem Zampolo ovako parodira naricanje naših narikača

Ai Boxe Boxe Boxe,
 aida Margarita,
 ai grama del mio vita
 senza Rado,
 chi te mi xe mazado.
 Ai sporanza mia,
 seza compagnia
 san romaxa.

Ai Miocholo brata,
 ai Ivan Vuchovichio,
 ai Zorzi Pastrovichio,
 u iera andato,
 quanto mio Rado
 lombarde pie portava?
 Perché non le aidava
 sier Miloso?

Ai Michulichio rosso,
 ai Lucha Buduvan,
 perché no ha tulto in man
 to iavarina,
 quanto in quel mattina
 Rado con so golia,
 con sua compagnia
 feva battaia?

Ai chara mia ruxa,
 ai zio biancho e frischo,
 vu pareva un todischio
 a cavallo.

Vu pareva un pallo
 quanto che caminava,
 tutti guardava
 to persuna.
 Vu merita choruna
 portar sutto baritta,
 an chara quel buchitta
 del milazzo.

Cho farò mi mischina
 adesso a star sula,
 non ò più chi me zula
 mia piliza.

Quanto iera noviza,
 servixi vu me feva,
 e sempre me le ligheva
 la cintura.

Sempre da ogni ura
 vu me steva inturmo,
 e un'ura avanti zurno
 se smesiava.

E vu me le chiamava:
 »Lieva su Margarita,
 aida, poverita,
 to mario«.

Mi adesso pianzo drio
 de vui, Rado bello,
 o charo mio fratello
 stè con Dio.

Sempre honor mio te recomando.

Amen.

Marin Sanudo (u navedenim *I Diarii*, XIX, 443) spominje predstavu jedne komedije tog Zuan Pola, u kojoj autor svoga pokojnog druga, bufona Menega Taiacalze, prikazuje u paklu (a umro je uistinu 1513). U razgovoru mu Taiacalze opisuje svoj put u pakao i kazuje kako on i tu crpe koristi od svoje vještine pjevanja, »cantando in schiavonesco dolcemente«, i kako time udobrovoljava đavole, koji se hvataju tada u kolo i pjevaju zajedno s njim

Mossi la voce mia suave tanto
cantando schiavonesco dolcemente...

Rider vidi tra lor sti compagni
pigliandosi piacer del canto mio.⁴⁶

Vragovima se, dakle, svidio taj pjev, isto tako kao i Minosu i Luciferu njegovo pjevanje na grčkom, bergamskom i albanskom govoru. Slično su se izrugivali i tipovima drugih stranaca, npr. tadašnji padovanski komediograf Ruzzante Madžaru, Nijemcu, francuskom vojniku i stradiotu.⁴⁷ Naš je čovjek tako ušao u galeriju stranih objekata zgodnih za satiru, te su se i široki slojevi zabavljali na naš račun.

Talijanska se renesansna komedija 16. v. po motivima sve više približava svome vremenu, jer komediografi crpu građu iz suvremenog života. Da njihova lica budu što realističnija i što komičnija, neki se od tih autora služe živim govorom, dijalektom, ali često ne samo jednim već raznim narječjima. Tako i u Držićevim komedijama inostrana lica govore iskrivljenim jezikom (Kotoranin, Talijan, Grk, Nijemac, Turčin). Padovanski komičar i komediograf *Andrea Calmo* (1510-1571) pisao je čak u pet raznih govora, a za određene je tipove izabirao određene dijalekte. U njegovoj komediji *Il Travaglia* (1556) npr. ni sama dva Dubrovčanina ne govore jednako, trgovac *Proculo* govori dalmatski, a njegov sluga *Arpago* »in schiavonesco«. A kao *Proculo* govore »nella parlaura dalmatina« i ostali Dubrovčani u drugim dvjema *Calmovim* komedijama, u *Las Spagnolas* (1549) »un pedante Raguseo« i u *Rodiani* (1553) jedan carinik, a tako i liječnik u prologu njegovih *Le giocose egloghe pastorali* (1553).⁴⁸ *Calmo* je napravio te karikature, čini se, bez ironije, isto kao i ona druga lica koja govore drugim dijalektima. U *Mlecima* mogao je lako upoznati Dubrovčane i karakteristično je da njegova četiri predstavnika srednjeg staleža u tom gradu — trgovac, učitelj, liječnik, carinik — govore dalmatskim jezikom, koji je tada bio već izumro, a da samo njegov sluga Dubrovčanin govori narodnim jezikom. Čudnovato je da nije uzeo nijednog našeg pomorca, koji su bili najbrojniji među našincima u *Mlecima*.

Neki su književnici usput pokazali kako je kod Talijana postojala tradicija da naši ljudi griješe govoreći njihovim jezikom. Na primjer *Annibale Caro* (Marche, 1507-1561), prevodilac Vergilove *Enejde* u talijanskim stihovima, braneci u polemici stil jedne svoje pjesme ističe da mu upotreba zamjenice *esso* iza imenice (madre *essa*, Caro *esso*) izgleda kao osobina Hrvata (»schiavonesco«) kad govore talijanskim jezikom.⁴⁹ Slično misli i *Torquato Tasso* (1544-1595), autor

⁴⁶ Osobitost je tog govora zapazio već G. I. Ascoli, »Saggi ladini«, *Archivio glottologico italiano* 1, 1873. M. Bartoli, o. c. I, § 93 i d. — Tom se literaturom »in schiavonesco« bavio V. Rossi, ali u njegovoj ostavštini u Rimu nijesam našao neobjavljene građe.

⁴⁷ A. Mortier, *Ruzzante*, I, Paris 1925, 124—125. V. Rossi, *Novelle dell'altro mondo, poema buffonesco del 1513*, Bologna 1929.

⁴⁸ A. Calmo, *Le lettere* . . . cit., LXX, LXXXII.

⁴⁹ *Apologia dell'Accademia dei Bianchi*, v. sada u njegovim *Opere*, a cura di V. Turri, Bari 1912, 41.

spjeva *La Gerusalemme liberata*: »parerebbe schiavone chi direbbe transtra per«. ⁵⁰

Čudnovat je taj hibridni govor »schiavonesco«. Dva vijeka iza Zuan Pola na jezik se spomenutih njegovih djela osvrće književni historičar Francesco Saverio Quadrio (1695-1756): »Amendue questi romanzi sono in quella favella dettati che i Dalmati e gli Schiavoni in Venezia parlano«. ⁵¹ Quadrio je dugo živio u Mlecima, Padovi i Modeni, pa je mogao čuti kako naši zemljaci govore. Ali iz ovo malo primjera koji potječu iz različitih krajeva Italije i iz različitih vremena, teško je stvoriti pravu sliku toga govora. U književnim je djelima on poslužio kao komičan motiv, pa ga je svaki pisac na svoj način karikirao. On nije imao neki ustaljen oblik, nego je bio improviziran i diktiran od situacija. U tom makaronskom jeziku u navedenim primjerima ima tragova čakavskog narječja (*pojdi, san = sam*) a osim mletačkog i drugih talijanskih dijalekata (npr. bergamski *vegní 'venire' bif 'bere', deter 'dentro', sjev. talij. maitino 'mattino'*). ⁵²

Calmov suvremenik i sugrađanin Ludovico Dolce (1508-1568) postavlja baš u Dubrovnik radnju svoje komedije *Il capitano* (pre radba Plautova *Miles gloriosus*), ali to se vidi samo iz prologa, jer u samom tekstu nema aluzija na naš ambijenat, osim lica »messer Biagio«. Moglo bi se pomisliti da je Dolce došao na to pošto se upoznao s kojim od svoja dva prevodioca iz Dubrovnika, s Marinom Držićem ili Mihom Babulinom (*Hekuba, Jokasta*), ali se o kakvu njihovu poznanstvu ništa ne zna. U drugoj Dolcevoj komediji, *Fabrizia* (1549, III, 17) jedno lice spominje »una di quelle Turchette, che più volte ho veduto vendere a Rhagusi, a tempo quando con vostro padre mi vi trovai«. ⁵³

Od svih književnih rodova talijanskih pripovijest je već prije Boccaccia bila najbliža realnom životu, pa bi se moglo očekivati, da će u njoj biti govora baš o onim našim zemljacima koji su dolazili u dodir s onamošnjim društvom. Ali njima nema traga ni u pučkim ni u drugim pripovijestima valjda stoga što nijesu bili interesantni, isto kao ni pripadnici drugih istočnoevropskih naroda. Jedini pripovjedač koji je u svoje novele unio naša lica, bio je južnjak Masuccio Salernitano (Tommaso Guardati da Salerno, umro oko 1475), najbolji novelist quattrocenta i imitator Boccaccia. U jednoj noveli svoje zbirke *Il Novellino* (1476, XXXIV), ⁵⁴ neposredno iza legendarne pripovijetke o »Romeju i Juliji«, Masuccio priča, kako je »un gentil giovane, mercante ragoseo, nominato Tubia«, kupujući pšenicu u primorju Pulje (Giovinazzo, Bari, Monopoli), doživio ljubavnu avanturu sa ženom krčmara u ribarskom gradiću Giovinazzo. Spretno mu je oteo u sporazumu s njom i maskiranu je odveo na svoj brod uz pomoć prevarenog muža. Pošto je

⁵⁰ *Le lettere di T. Tasso*, a cura di C. Guasti, I, Firenze 1853, 188.

⁵¹ *Della storia e della ragione d'ogni poesia*, 4, Milano 1749, 588.

⁵² W. Meyer-Lübke, o. c., 5434. Battisti-Alessio, o. c., 3, 1952, str. 2322.

⁵³ *Djela Marina Držića*, priredio M. Rešetar, Stari pisci hrvatski 7, Zagreb 1930², CXVIII.

⁵⁴ *Il Novellino*, a cura di A. Mauro, Bari 1940, 278—282, 301—306.

krčmar otkrio ženin bijeg, »più e più di amaramente la pianse... iorò con vòto solenne de mai più al suo vivente veruno ragoseo albergare«. U epilogu novele sam autor ovako komentira tu prijevaru, nastojeći opravdati zaljubljenog Dubrovčanina, čijoj se dovitljivosti on divi: »Per lo ricevuto inganno de l'oste, che in vero fu netto, singulare e mirabile, potiamo l'ingegno del ragoseo estimare; però, essendo sì fieramente innamorato, gran parte a l'amore se ne possono lode attribuire«. U drugoj noveli XXXVIII) lascivni Salernitanac donosi ponovo jednu prijevaru, koje je ovaj put bio žrtva jedan Korčulanin. Mletački je plemić Antonio Moro zavolio »una vaga e bella giovane, e fuorsi fiorentina de Zara, moglie d'un schiavone piscatore, chiamato Marco de Curciola, quale più volte era andato per marinaio de una gran nave, con la quale Antonio, patronizzandola, de multe acque avea solcate«. Našeg je mornara vraški namagarčio taj plemić: zaveo mu je mladu ženu Lellu i čak ga je sam muž poveo gondolom na sastanak, a da nije znao kamo ga vozi. Drugi je dan naivni Marco na gondoli na kanalu doživio drugu bolnu podvalu: »Marco sorta la barca e presa l'arpa del suo messire, con nova melodia cominciò a sonare; e Antonio intratosene con la giovene dentro la cappannetta, a la suavità de tale musica fero de più acconzi balli trivisani«. A iza Antonija prišao je toj maskiranoj, njemu nepoznatoj ženi, sam Marco i »a la schiavonesca fornio il suo lavoro«. Pošto je i ovaj muž naknadno otkrio podvalu, »dolente ultre modo, sgombrata la casa, a Curciola se ne venne«, napustivši ženu, posao i Mletke. Događaj prve novele — kaže autor — čuo je pripovijedati u Napulju zajedno s baronom de Prignano, kome je i posvećena (»novella, de la quale e a te e a me parimente ne fu dato particolare avviso«). Odakle mu motiv druge pripovijesti, nije kazao. Masuccio, čovjek osrednje kulture, živio je u neposrednom dodiru s realnim životom i nije se mnogo bavio knjigom, pa je građu crpao iz suvremenog zbivanja i pričanja.⁵⁵ Prema tome po tim novelama saznajemo što se tada pričalo u napuljskom društvu, gdje su poznavali naš poslovni svijet, naročito Dubrovčane. U Masucciovu pričanju nema satire; jednom je naš čovjek svojom spretnošću podvalio Talijanu, a drugi je put bilo obratno. Karakteristično je što se tu jednom ističe hitrina dubrovačkog trgovca, a drugi put prostodušnost našeg mornara koji se vraća u zavičaj razočaran u vrtlogu velikoga grada. Naš je iskusni trgovac nadmudrio Puljiza, dok je skromni pomorski radnik bio izigran, nedorastao tamošnjoj prepredenosti. A mlada se Zadranka snašla u toj zavodljivoj sredini (»e la giovene col suo Antonio restatase, godette la sua fiorita gioventù«); no takve su gotovo sve Masucciove žene, pa i ona njegova Puljizica koja je iz ljubavi za Dubrovčaninom napustila muža. Nije jasno što je autor htio kazati o Lelli atributom »fiorentina«; valjda cilja da žensku hirovitost, po njegovu mišljenju tipičnu za Fiorentinke.⁵⁶

Bilo je i naših legenda koje su prelazile u Italiju. Pripovjedač Gian Francesco Straparola (umro iza 1557), također iz mletačke

⁵⁵ L. Di Francia, *Novellistica*, I, Milano 1924, 463.

⁵⁶ *Il Novellino*, cit. 424.

oblasti, znao je za grčki mit o Heri i Leandru prenesen u našu suvremenu tradiciju na Lopudu i obradio je u svojoj zbirci novela *Le piacevoli notti* (Venezia, 1553).⁵⁷ U stilu Boccaccia napisao tragičnu pripovijest koje se radnja zbiva na Lopudu (Isola di Mezzo) i na obližnjem otočiću Sveti Andrija kod »Ragusi, chiarissima città della Dalmazia«. Protagonisti su Lopujka Margherita Spoletina i pravoslavni kaluđer, »calogero Teodoro«. Kako Straparola nije izmišljao sadržaje svojih novela, nego ih je uzimao iz različitih autora i iz usmene predaje, vjerojatno je da je on i taj motiv, već lokaliziran u nas, preuzeo iz kojeg ranijeg izvora ili iz usta puka u Mlecima, gdje su je valjda i naši ljudi prepričavali. Osim toga, nešto prije nego je Straparola napisao tu novelu, u Dubrovniku je oživio ovu legendu jedan skandal koji je 1483. g. izbio u procesu protiv priora benediktinskog samostana na obližnjem otoku Svetoga Andrije Jakoba Crijevića zbog njegova odnošaja s Marušom, »uxori Matchi de Stagno«, na Lopudu.⁵⁸ Tako je dakle jedan klasični motiv (obrađen već od Ovidija u *Heroïdes* 17 i 18 i od drugih) ovaj pripovjedač povezo s našim ambijentom. U tom je obliku i češki barun Jan Hasišteinsky čuo tu priču pripovijedati od dubrovačkih mornara kada je 1493. proputovao kroz Dubrovnik za Palestinu. Straparola ni toj pripovijesti nije dao nikakav lokalni kolorit, jer je on svoje novele obično prenosio u neke daleke, nepoznate zemlje. Zato je i Teodora napravio pravoslavnim kaluđerom kako bi bio što egzotičniji. I baš je tu verziju ove legende popularizirala Straparolina knjiga koja se mnogo čitala (u Italiji je objavljeno preko 30 izdanja, a izašla je više puta i u francuskim, engleskim i njemačkim prijevodima). Poznato je da su je obrađivali i mnogi naši pisci, npr. Šimun Zlatarić, Injacio Đurđević, Đuro Ferić, a osobito će oživjeti u doba romantizma u Evropi i inspirirati čak i naše narodne pjevače,⁵⁹ a i pjesnike od Kazalija, Trnskog, Preradovića pa do Stj. Ilijića, M. Ogrizovića i dr. Što više fiorentinski je glumac Carlo Benvenuti za vrijeme svoje turneje u Dalmaciji 1852. g. objavio u Splitu pripovijest *Maria di Lopud, racconto storico-romantico* i glumio je u njenoj dramatisiranoj preradbi.⁶⁰ — Zaista, malo je koji antički motiv ostao živ tako dugo kao ova ljubavna tragedija prenesena na naše otoke.

Također u cinquecentu Lodovico Ariosto (1474-1533) nazivlje Jadran »il Mar Schiavo« (*Orlando Furioso*, IV, 11), kao što je dva vijeka ranije, vidjeli smo, Dante za sjeveroistočne vjetrove upotrebio naziv »i venti schiavi«. — A književnik je Traiano Boccalini (Loreto, 1556-1613) u svojim *Ragguagli di Parnaso* (Mleci 1611) upo-

⁵⁷ *Le piacevoli notti*, a cura di G. Rua, II, Notte VII, favola 2^a, Bari 1927. — Straparola je naprosto preveo mnoge novele iz zbirke latinskih *Novellae* (Napoli 1520) od Napuljca Girolama Morlini, ali ne znam da li je među tima i ova, jer nijesam mogao doći do Morlinijeve knjige. V. L. Di Francia, o. c., 580.

⁵⁸ C. Jireček, »Der ragusanische Dichter Šiško Menčetić«, *Archiv für slavische Philologie*, 19, Wien 1897. 45—46.

⁵⁹ T. Smerdel, »Tragom Heroje i Leandra«, *Živa antika*, 4, Skopje 1954, 106—118.

⁶⁰ M. Deanović, *Hrvatska enciklopedija*, 2, Zagreb 1941, s. v. Benvenuti Carlo.

trijebio izraz »voci schiavone« u smislu 'primitivne, proste riječi' suprotstavljajući ih u filozofiji klasičnim terminima grčkim i latinskim.⁶¹

Talijani su tada mogli vidjeti kakve su i naše narodne nošnje u ilustriranoj i informativnoj knjizi *Degli abiti antichi e moderni di diverse parti del mondo* (1590) od slikara Cesare Vecellio, gdje uz slike on piše i o Hrvatima (Schiavoni, Crouati).⁶²

Poznavali su tada u Italiji i cijenili neke naše vrijedne obrtnike; npr. odlični je dubrovački zlatar Vlaho Bunić (Bona) bio prijatelj glasovitog književnika Pietra Bemba u Mlecima, a poznavao se i sa znamenitim zlatarom i kiparom Benvenuto Cellinijem u Firenci.⁶³

I jedna je naša usledna žena privukla na se pažnju nekih talijanskih pisaca. Lijepoj Dubrovkinji Cvijeti Zuzorić, udatoj za Bartolomea Pescinija u Ankoni, pjevalo je pjesme više Talijana, npr. Cesare Simonetti, Giambattista Boccabianca i sam Torquato Tasso, koji joj je, zamoljen od njena prijatelja, ispjevao u čast tri soneta i pet madrigala. U jednom joj od tih soneta kaže

E certo è questo un fior d'alta bellezza
e di virtù che nell' Illiria nacque,
ma trasportollo Amore in questa riva.

Tasso je i preko dopisivanja s nekim svojim prijateljima (npr. Sperone Speroni, Camillo Camilli, Angelo Grillo, Giambattista Amalteo) mogao pratiti život u Dubrovniku na koji se sa simpatijom osvrće i u nekim svojim proznim sastavima.⁶⁴

Osim književnika u užem smislu bilo je i drugih talijanskih pisaca koji su upoznali našu zemlju i osvrću se na nas. Npr. humanist Francesco Serdonati (Toskanac, 1540-1615), nastavnik u Dubrovniku 12 godina, gdje je raširio krug svojih interesa. Izdavajući talijanski prijevod Boccacciova djela *De casibus illustrium virorum*⁶⁵ u svom dodatku Serdonati spominje i hrvatskog kralja Zvonimira, pa Radoslava, Vladislava, Seislava, Hrvojića, Stjepana Kosaču i Bosanca Sandalja Hranića, »principe degli Illiri oggi Schiavoni«, kao i srpske vladare Lazara i Đorđa i Kosovo.⁶⁶ O nekim suvremenim Dubrovčanima Serdonati kaže da su »molto sperti del mondo e lumi chiarissimi della patria loro«, a za Sebastijana Menčetića da je »uomo letterato e di profondo senno e di sottili avvedimenti«. Objavljujući talijanski prijevod još jednog Boccacciova djela, *De claris mulieribus*,⁶⁷ u svom dodatku jedno poglavlje

⁶¹ *Raggugli di Parnaso*, a cura di G. Rua, I. Bari 1910. 250.

⁶² G. Vidossi, *Giornale storico della lett. ital.*, 120, 1942, 41

⁶³ St. Škerlj, »Goldonijeva La Dalmatina«, *Strani pregled*, 4, Beograd 1933, 91.

⁶⁴ J. Torbarina, *Italian Influence . . . cit.*, 74—76. Id., *Hrvatsko kolo* 21, Zagreb 1940, 69—96.

⁶⁵ *I casi degl'huomini illustri . . . Con una nuova giunta fatta per messer Fr. Serdonati*, Firenze 1598, 606. I. Torbarina. o. c.

⁶⁶ J. Torbarina, *Italian Influence . . . cit.*, 82—86.

⁶⁷ *Libro delle donne illustri . . . e un'altra nova giunta fatta per M. Fr. Serdonati*, Firenze 1596, 617—618. J. Torbarina, o. c.

posvećuje junaštvu Korčulanaka, »Donne Corciolane«, koje su se iskazale braneci svoj grad od navale Turaka 1571. I kaže da on to piše gotovo kao očevidac, jer je iz Dubrovnika mogao pratiti te borbe. Također se i u svojim *Ragionamento de' costumi dei Turchi* (1594), koji je ostao neobjavljen do 1853,⁶⁸ osvrće na naše borbe s Turcima i zove nas »Corvatti, Serviani, Bossinesi«.

* * *

U četiri i po stoljeća književnog stvaranja u Italiji, do kraja 17. v., od nekoliko tisuća pisaca malo ih se osvrnulo na nas. Osim navedenih četrdesetak književnika, spomenutih u ovom nepotpunom pregledu, bilo je jamačno i drugih koji su nas znali, mada nas ne spominju. Pa ipak sve je to relativno malo. Uz već navedene razloge te pojave može se navesti još jedan: poseban karakter tadašnje talijanske književnosti. Poznato je naime da stari pisci na Apeninu u svom stvaranju ne prate razvoj svoga vremena, da su obično daleko od stvarnosti i da slikaju većinom fantastični, irealni svijet. Stoga oni prelaze preko zbivanja u svom ambijentu, a pogotovo preko onoga što se događa u stranih naroda. Jedini su izuzeci u tom pogledu neki legendarni likovi i događaji (npr. Orlando, Tristan; Saraceni, Turci). Naš svijet bio im je još nedovoljno poznat, a i slabo privlačiv predmet poezije. Ali ako taj odnos Talijana prema nama poradimo s odnosom suvremenih pisaca drugih naroda u Evropi, vidjet ćemo da Talijani u tom pogledu kaonoti naši vjekovni susjedi, dolaze na prvo mjesto. A od 18. v. pa dalje mnogo će porasti interes Talijana za nas, kako ćemo vidjeti drugom prigodom.

Kako Talijani u ovo doba nijesu bili ujedinjeni, ne samo politički, ne može se govoriti o nekoj jedinstvenoj slici koju bi oni u toku prvih stoljeća stekli o nama. Svakako oni obično ističu razlike koje nas odvajaju od njih. Npr. na naš patrijarhalni svijet neki gledaju prezrivo s visoka ili s ironijom, dok drugi ističu njegovo junaštvo, treći evropsku kulturu naših učenih građana koje smatraju sebi ravnima. Tako u tu raznolikost sliku ulaze mnogi tipovi, od komičnog »tipo schiavonesco« pa do našeg trgovca i kulturnog humaniste. Ma kakvi bili, ti su talijanski glasovi od interesa i stoga što su višeput po njima i drugi evropski narodi stvarali svoje mišljenje o Hrvatima.

Ti književni podaci mogu dakako samo donekle biti od značenja za povijest uloge Hrvata u kulturnom svijetu.

⁶⁸ *Ragionamento inedito di Mess. Fr. Serdonati*, Faenza 1853, 11, 41—42. J. Torbarina, o. c.

Riassunto

I CROATI VISTI DAGLI SCRITTORI ITALIANI FINO ALLA FINE DEL XVII SECOLO

In questa breve rassegna l'autore esamina gli svariati riferimenti ai Croati rinvenuti negli scrittori italiani di quattro secoli, dal medioevo (Dante) alla fine del Seicento. Egli si propone di delineare la figura del Croato come si prospetta agli occhi di una quarantina di scrittori di questo periodo, il cui atteggiamento differisce notevolmente. Taluni guardano dall'alto questi loro vicini dalla cultura patriarcale, altri li considerano con ironia, e soltanto pochi con umana comprensione. Alcuni mettono in rilievo l'eroismo e la cultura del mondo borghese croato, che ritengono non inferiore alla propria. In alcune commedie qualche esponente dei Croati servi da personaggio comico, a causa anche della sua ignoranza della lingua italiana. In tal modo entrano a far parte di questa vasta galleria i tipi più diversi, dal comico »tipo schiavinesco« al valoroso soldato croato, dall'accorto mercante al dotto umanista.

Il numero relativamente scarso di riferimenti ai Croati in questo periodo si spiega col carattere della letteratura italiana del tempo, così lontana dalla vita reale. Allora gli scrittori assai raramente si ispiravano agli eventi storici anche del proprio ambiente, e tanto meno agli avvenimenti fuori della penisola appenninica. Inoltre, in quel tempo non era ancor nato l'interesse per l'esotismo: l'intero mondo slavo era tuttora una materia ignota e poco attraente per la letteratura. Tale stato di cose verrà a modificarsi radicalmente solo nel Settecento.

Se confrontiamo questi rapporti dei più antichi scrittori italiani riguardo ai Croati con quelli dei coevi scrittori di altri paesi europei, vedremo che gli Italiani si riferiscono ai loro vicini orientali in misura molto maggiore e che comunque li conoscono meglio di ogni altro. Quali che esse siano, tali voci italiane sono interessanti anche perché spesso proprio sulla loro traccia gli altri popoli europei si formarono le loro rappresentazioni dei Croati.

Certamente questi dati di natura letteraria possono solo in parte essere significativi per la storia della partecipazione croata alla vita del mondo culturale europeo.